

Inhoud

Proloog	Steeds zichtbaarder	7
1	Het verlangen naar zichtbaarheid	
	De geschiedenis van een hedendaagse obsessie	15
2	‘Hallo, dit ben ik.’	
	Het zelfbeeld van spiegel tot selfie	34
3	Een heldere boodschap	
	Werken aan de zichtbaarheid	54
4	Iedereen mooi	
	De schoonheid als belofte van geluk	75
5	Echt of nep?	
	Authenticiteit in tijden van extreme manipulatie	94
6	Vriend of vijand?	
	Het inschatten van de vreemdeling	115
7	Als de smartphone weet wat je voelt	
	De terugkeer van de gezichtslezers	137
8	Hoeveel gezichten mag je zijn?	
	Identiteit in het digitale tijdperk	161
9	Zwart of wit blijven	
	Etniciteit als meest beladen identificatiemiddel	179
10	Niet gezien willen worden	
	Verhulling in tijden van extreme zichtbaarheid	198
	Epiloog	De professionals van het gezicht 217
	Dankwoord en verantwoording	225
	Illustratieverantwoording	231

Proloog

Steeds zichtbaarder

Een selfie op het station

Lacht hij nou zo breed naar mij? Wanneer de metro het station binnenrijdt, kijk ik even op van het schermpje van mijn telefoon. Het is nooit echt een prettige plek, zo'n metrostation, maar vandaag ziet het er wel erg grijs uit. Niemand kijkt elkaar aan, blikken worden gemeden. Met uitgestreken gezichten wachten de reizigers tot de wagons stilstaan en ze snel kunnen instappen.

Maar ineens, midden in de grauwe massa, zie ik een vrolijk grijnzende man, ergens eind twintig, op een bankje zitten. Hij lacht, als enige hier op het station. Mijn blik blijft haast aan zijn lach kleven, want hij lacht niet een klein beetje, maar heel erg demonstratief, alsof hij zich op de mooiste locatie ter wereld bevindt en dat aan iedereen wil laten zien. Zijn ogen twinkelen alsof hij iemand aankijkt, en het duurt een fractie van een seconde voor ik begrijp dat hij niet naar mij lacht maar naar zichzelf. Hij houdt het schermpje van zijn mobiele telefoon met uitgestrekte arm voor zich uit, terwijl hij zijn gezicht in de juiste selfiepositie brengt.

Ik ben zelf geen goede selfiemaker – ik probeer het wel, maar het resultaat ziet er altijd weer uit alsof ik een moei-

zame fietstocht maak. De man op het perron heeft daar geen last van. Hij zet zichzelf in een houding die hij duidelijk al vaker heeft aangenomen, en hij plakt precies die lach op zijn gezicht waarvan hij weet dat die het juiste effect zal hebben. Het nemen van de selfie op het perron duurt één, hooguit twee seconden, maar wat zich in deze minieme tijdspanne afspeelt is een toneelstuk op zich. De zaal is onzichtbaar, de man communiceert met een publiek op afstand, een geliefde, een groep vrienden, of een imaginair miljoenenpubliek.

Als hij klaar is met het maken van zijn selfie, verdwijnt zijn lach even abrupt als dat die kwam. Zijn gezicht gaat weer op in de massa aan uitgestreken gezichten. Niemand op het station let op de korte opvoering. Waarom ook, het maken van een selfie is volkomen normaal, velen doen het iedere dag, sommigen ieder uur. Maar zo normaal is dat toch ook weer niet, als je het vanuit historisch perspectief bekijkt.

Jij bent je gezicht

‘Binnen een paar jaar tijd is op platformen als Instagram, Facebook, Twitter en duizenden websites het grootste gezichten-archief in de geschiedenis van de mensheid ontstaan,’ lees ik in mijn hoofdstedelijke krant. Sinds de opkomst van sociale media zijn er miljarden beelden van gezichten verzameld die men van zichzelf heeft gemaakt, van vrienden en bekenden – of zomaar, van vreemden die toevallig in beeld kwamen.

Afbeeldingen van gezichten omringden ons de afgelopen decennia via traditionele media als reclame, tv en tijdschriften al veel, maar de opkomst van de smartphone en

de nieuwe media hebben er nu voor gezorgd dat gezichten in ons dagelijks leven alomtegenwoordig zijn als nooit tevoren. In de beeldcultuur van de eenentwintigste eeuw is het gezicht letterlijk centraal komen te staan. We leven in een ‘faciale cultuur die ononderbroken gezichten produceert’, zoals een Duitse denker in 2015 beschreef.

Het lijkt haast toevallig gebeurd: op het scherm van de smartphone is voor het lichaam bijna geen plek, maar het gezicht past er precies op. De gevolgen van deze selectieve blik zijn echter groot. Via Facebook, Instagram of LinkedIn bepalen we onze voorkeuren eerst via het gezicht; en gedrag, houding, geur of stemklank zijn iets voor later geworden. Nergens wordt deze centrale functie van het gezicht zo duidelijk als bij de dating-apps, waar biografische informatie niet meer ter zake doet en alleen het beeld telt om de liefde te vinden; een vijfde van alle relaties komt inmiddels zo tot stand.

Jij bent je gezicht, de ander wordt zijn of haar gezicht. Als gevolg van deze centrale positie is in korte tijd een breed scala aan nieuwe rituelen ontstaan om het gezicht op het beeldscherm het best tot zijn recht te laten komen, van selfie-grijnzen tot schoonheidsidealen die precies dienen te passen bij dat kleine schermpje van de smartphone. Beroemdheden als Kim Kardashian ontlenen er hun succes aan; ondernemers als Mark Zuckerberg, eigenaar van Facebook en Instagram, zijn er rijk mee geworden. Minder bekend is dat deze nieuwe ‘gezichtencultuur’ ook flinke gevolgen heeft voor de identificatie van de ánder.

Op het metrostation zijn onze smartphones niet de enige camera’s. Kort tevoren is de gemeente waar ik woon een experiment gestart met ‘slimme’ bewakingscamera’s. Ze

nemen niet alleen beelden op, maar bevatten ook software voor gezichtsherkenning. Deze techniek bestaat al meerdere decennia, maar is pas sinds een paar jaar echt succesvol aan het worden. Tot voor kort openbaarden de miljoenen foto's van gezichten weinig concreets over de betreffende persoon als je die informatie er niet zelf expliciet bij schreef. Maar dat begint nu te veranderen. Eén selfie zegt nog niet veel, maar als een softwareprogramma je gezicht op tientallen andere online beelden weet te identificeren, komt er ineens veel biografische informatie bij elkaar.

Er zijn zelfs wetenschappers die menen met digitale middelen het zielenleven aan de hand van een portretfoto te kunnen ontcijferen. Ze meten of een persoon criminele neigingen heeft, of dat de jongeman op het station achter zijn lach éigenlijk een slecht humeur heeft.

Goede gezichten, slechte gezichten

Ik geef toe: ik ben er extra gevoelig voor. Ik ben een groot liefhebber van gezichten. Ik bestudeer de gezichten van bekenden, van vreemden, ik doe het op straat, in de metro, thuis.

Hierin ben ik allerm minst de enige. Negen minuten duurt het, negen minuten na de geboorte verkiest een baby een gezicht-achtig schema boven een leeg vel papier. 'We komen op de wereld met het vermogen om gezichten te herkennen,' schrijft de psycholoog Alexander Todorov in zijn boek *Face Value* (2017). Drie eenvoudige puntjes of streepjes zijn voor dit vermogen al voldoende, als ze maar zó zijn geplaatst dat ze twee ogen en een mond vormen. Het is een gave die de meeste mensen hun hele leven zullen behouden. Ze kun-

nen honderden gezichten uit elkaar houden, en ze ook na tientallen jaren opnieuw herkennen.

Het beoordelen van gezichten werkt net zo rigoureuze eenvoudig als de herkenning van gezichten. We ordenen ze, we plaatsen ze in categorieën, en onze oordelen zijn ook nog opvallend vaak overeenstemmend. Mijn zoon, zes jaar, kan zijn Lego-poppetjes met uiterste precisie in ‘de goeden’ en ‘de slechten’ indelen. Zijn woordenschat is weliswaar nog beperkt, maar zijn vermogen om gezichten te ordenen is dat niet. In zijn spel betekent een lachende mond gecombineerd met wenkbrauwen in een $\setminus /$ -stand dat het poppetje ‘boosaardig’ is, en dezelfde mond gecombineerd met de wenkbrauwen in een $/ \setminus$ -stand ziet hij als ‘vriendelijk, maar ook een beetje dom’.

Mijn zoon staat in deze beoordeling allerm minst alleen. Kinderen blijken verrassend vaak dezelfde gezichten als ‘aardig’ of ‘boosaardig’ aan te wijzen als volwassenen. Net als bij de Lego van mijn zoon bepalen slechts een paar lijntjes de uitstraling van een gezicht. Zo is in de Verenigde Staten onderzocht dat rechters strengere straffen toekennen aan personen die er ‘minder betrouwbaar’ uitzien. Personen met laag liggende wenkbrauwen hebben hier sneller last van dan personen met een ‘babyface’, bij wie de ogen groter zijn en de wenkbrauwen een ‘onschuldig’ boogje vormen. Maar een babyface krijgt veel sneller straf als het gaat om ongelukken: van kinderlijke types verwacht de rechter dat ze eerder brokken maken.

We kunnen het niet helpen; het gezicht zegt ons dusdanig veel dat we denken er een oordeel over een persoon mee te kunnen vellen. En inderdaad: het gezicht blijkt regelmatig een goede graadmeter voor gezondheid, geslacht, leeftijd,

etniciteit, en tot op zekere hoogte emoties – maar we willen meer, we willen dieper, onder het oppervlak op zoek naar het karakter van de ander. Hoewel dan opeens blijkt dat het helemaal niet zo makkelijk is om achter de betekenis van een gezicht te komen. Het gezicht is ‘het vermakelijkste oppervlak op aarde’, schreef de natuurkundige en satiricus Georg Lichtenberg eind achttiende eeuw – maar het gezicht is toch zeker ook het meest raadselachtige oppervlak.

De ‘voorpost van het zelf’

In het raam van de metrowagon zie ik mijn eigen gezicht gespiegeld. Of beter gezegd: ik zie het níét, want ik heb het bedekt met een medisch mondkapje, zoals bijna iedereen in de wagon. Het is het eerste jaar van de coronacrisis, de verplichting van het mondkapje is net ingevoerd. De meeste reizigers doen nadrukkelijk hun best om te doen alsof het de gewoonste zaak van de wereld is dat ze hun gezicht bedekken. Alleen één man zit zonder. Hij kan het mondkapje thuis vergeten zijn, maar het kan ook niets minder dan een statement zijn, zoals dat wel vaker het geval is die weken.

‘Ik ben mij er volledig van bewust dat mondkapjes voor onze cultuur iets vreemds zijn,’ zei de Oostenrijkse kanselier Sebastian Kurz toen hij eind maart 2020 als eerste West-Europese regeringsleider het mondkapje in openbare gebouwen en in het openbaar vervoer verplichtte. Hij had gelijk: het mondkapje bleek zich uitstekend te lenen voor heftige emoties, omdat de verhulling van het gezicht in de westerse cultuur als een ‘cultuur-vreemd’ fenomeen wordt gezien. De afgelopen jaren ging de meeste afkeer naar de islamitische gezichtsbedekking, wat resulteerde in een boerka-verbod

in meerdere Europese landen. Maar het mondkapje nam een paar jaar later de positie als meest omstreden stukje stof moeiteloos over, en werd in meerdere westerse landen onderdeel van een heftige polarisatie tussen progressief en conservatief. Alleen: in landen als Zuid-Korea en China was het dan weer géén probleem om het gezicht te bedekken.

Voor mijzelf vielen tijdens de coronacrisis de puzzelstukjes in elkaar. Juist door de plotseling felle emoties rond de gezichtsbedekking, begreep ik pas goed hoe cruciaal de positie van het gezicht in de hedendaagse cultuur is geworden. We leven in een tijd waarin er steeds meer beelden van het eigen gezicht komen, en in een cultuur waarin gezichtsbedekking als een van de meest omstreden handelingen rond het gezicht geldt. We maken meer selfies en willen minder sluiers; het lijken twee fenomenen die weinig met elkaar te maken hebben, maar het is geen toeval dat ze op hetzelfde moment zo'n belangrijke rol in ons dagelijks leven spelen. Er is in de hedendaagse westerse cultuur een obsessie met het gezicht ontstaan. Maar waarom is dat eigenlijk zo?

Het gezicht is 'de voorpost van het zelf in de gemeenschap', zoals de mooie omschrijving van cultuurwetenschapper Sigrid Weigel luidt: 'Het gezicht regelt het grensverkeer tussen het zelf en de sociale ruimte, tussen intimiteit en openbaarheid.' Met het gezicht maken we ons kenbaar aan de buitenwereld, met het gezicht proberen we over te brengen wat we denken en voelen, of we houden het juist strak in de plooi om dat alles te verbergen. Door deze sociale functie als 'voorpost van het zelf' kan het gezicht als geen ander lichaamsdeel gebruikt worden als uitdrukking van de eigen identiteit, maar ook om de ander mee te identificeren en te categoriseren. Het gezicht speelt daarom zo'n cruciale

rol in ons openbare leven, en in iedere tijd kunnen er ook weer andere politieke en maatschappelijke gevoeligheden op worden geprojecteerd.

In dit boek wil ik de centrale positie van deze ‘voorpost van het zelf’ in de hedendaagse cultuur onderzoeken. Daarvoor plaats ik tien kenmerkende thema’s rond het gezicht in een historisch perspectief. In de eerste helft van het boek staat het groeiende bewustzijn van het eigen gezicht centraal, te zien aan het ontstaan van de selfie, aan de opkomst van nieuwe mimiek en aan de grootste rol die de schoonheid ooit in de geschiedenis heeft gespeeld. In de tweede helft ga ik in op de nieuwe pogingen het gezicht van de ánder te doorgronden. Dit is te zien aan de opkomst van digitale gezichtsherkenning, maar ook aan de omgang met de twee meest politiek-gevoelige aspecten van het gezicht: etniciteit en verhulling.

Het gezicht is zichtbaarder dan ooit geworden; het speelt voor meer mensen een rol bij het uitdragen van de eigen identiteit dan vroeger het geval was, en ook de nieuwe inspanningen om de ander te kunnen identificeren zijn grootschaliger geworden. Beide fenomenen hebben echter wel dezelfde achterliggende oorzaak. Om te achterhalen waar de obsessie in het digitale tijdperk vandaan komt, is uitgerend een sprong naar bijna 250 jaar terug heel verhelderend.

1

Het verlangen naar zichtbaarheid

De geschiedenis van een hedendaagse obsessie

Een beschroomd briefje

Ik heb het al eens eerder meegemaakt, zo'n culturele obsessie met het gezicht. Toen ik twintig jaar geleden als aspirant-historicus in de handschriften-zaal van de universiteitsbibliotheek van Zürich aan mijn doctoraalscriptie bezig was, stuitte ik op een van de mooiste gevolgen ervan.

In een doos met vergeelde brieven vond ik een klein briefje van een zekere mevrouw Tulleken uit Leiden. Keurig was het opgesteld, wat beschroomd geschreven. 'Ik leef teruggetrokken,' schreef mevrouw Tulleken op 2 november 1789 aan de beroemde Zwitserse dominee Johann Kaspar Lavater, 'maar door uw werk voel ik me gesterkt.' Ze had een portret van haar gezicht in silhouet bijgevoegd, een klein zwart papiertje, keurig geknipt langs de lijn van haar voorhoofd, neus, kin en hals. Natuurlijk, schreef ze, had meneer Lavater het druk, maar kon hij alstublieft haar gelaat bekijken, en zeggen wie ze was? En kon hij misschien eerlijk zijn, zonder genade?

Lavater, auteur van het meest succesvolle werk over het gezichtslezen dat ooit is geschreven, antwoordde de mevrouw uit Leiden binnen twee weken. Eigenlijk, schreef